

УДК 811.161.1'373.611

**ГРУПИ ВТОРИННИХ НОМІНАЦІЙ, ВМОТИВОВАНИХ ОДИНИЦЯМИ
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ «КОНЬ»
(НА МАТЕРІАЛІ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ)**

Євпак А. В.

Волинський національний університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк

У статті розглянуто 6 тематичних груп вторинних номінацій (архітектурні терміни, геологічні та гірничі терміни, гриби, ентономіми, птахи та риби), утворених від одиниць лексико-семантичного поля «КОНЬ». Виявлено основні принципи й ознаки метафоризації та метонімізації.

Ключові слова: вторинна номінація, лексико-семантичне поле, дериват.

Постановка проблеми. Поняттями, виникнення яких дало підстави для виокремлення мотивології як окремої науки, були внутрішня форма слова, вмотивованість та мотиваційні відношення. Найбільшої уваги приділялося цим поняттям в лексикології, етимології, синхронному словотворі, а в 70-х рр. О. Й. Блінова уперше дала систематичний опис мотивології. Останні кілька десятиріч багато науковців-лінгвістів займалися проблемами вмотивованості значень, проте окремі лінгвісти (М. І. Толстой, С. М. Толстая, Н. М. Дяченко, О. Л. Березович, Л. Ю. Михайлова та ін.) почали звертати увагу на дослідження похідних груп номінацій, які об'єднуються спільними мотиваційними моделями або принципами номінації, що дає змогу виявити регулярні мотиваційні відношення в лексиці.

Принципом номінації О. Й. Блінова називає правило, що «формується на основі узагальнення мотиваційних ознак (реальних властивостей предмета, що кладуться в основу найменування) колективом мовців та водночас слугує базою для нових номінацій» [2, с. 222].

Актуальність запропонованого дослідження зумовлена посиленням інтересом науковців до вивчення семантичної деривації та вмотивованості значення слів. **Метою** дослідження є виявлення принципів та ознак, що беруться за основу при утворенні вторинних номінацій на основі одиниць лексико-семантичного поля «КОНЬ», а також виявлення номінативного потенціалу одиниць цього поля. Мета передбачає виконання таких **завдань**: 1) збір вторинних номінацій, утворених на основі одиниць лексико-семантичного поля «КОНЬ», методом суцільної вибірки; 2) розподіл номінацій по тематичним групам; 3) виявлення основних принципів та ознак номінації.

Виклад основного матеріалу. Стаття є продовженням нашої роботи, перші результати якої були викладені у [6], де було описано групу фітонімів, вмотивованих

одинацями поля «КОНЬ». У цій статті розглянуто решту похідної лексики, що згрупована у шість тематичних груп (архітектурні терміни – 15 ЛСВ, геологічні та гірничі терміни – 14 ЛСВ, гриби – 7 ЛСВ, ентономіми – 25 ЛСВ (окрім ще 190 видів коників, які належать роду *Chorthippus*), птахи – 41 ЛСВ, риби – 12 ЛСВ), кожен елемент з яких пов'язаний із лексико-семантичним полем «КОНЬ» посередництвом як мінімум однієї морфеми. Розглянемо кожну групу докладніше.

1. Архітектурні терміни: *арка подковообразная* ('мавританська арка, з підвищеним центром побудови' [1, с. 17]); *арка подпружная* ('упорна арка, що зміцнює та підтримує склепіння' [1, с. 17]); *балка коньковая* ('балка, що проходить вздовж верхнього горизонтального ребра, що утворюється двома схилами даху' [1, с. 28]); *конек* ('гребінь двосхилого, інколи чотирихилого даху', 'горизонтальне поздовжнє ребро, яке буває на воротах із двосхилим дахом' [1, с. 95]; 'горизонтальна колода, що притискає верхні кінці тесу у крівлі' [15, с. 76]; 'нижня поздовжня горизонтальна колода, до якої прикріплюються верхні кінці схилу даху', 'різьблена прикраса на кінці поздовжньої колоди даху у вигляді кінської голови' [3, с. 448]); *коник* ('деталь російської печі: масивна різьблена дошка, що відділяє припічок від рукомийника, слугує місцем для рушників', 'лава в селянській хаті у вигляді довгої скрині з кришкою' [1, с. 95]; 'коротка та широка лавка від входу в будинок до його кутка, інколи прикрашена з торця різьбленим зображенням кінської голови' [15, с. 76]); *коньковый гурт* ('профільована та декоративна обробка ребра покрівлі з цинку, жести або заліза' [15, с. 77]); *копытчатая решетка* ('древньоруська решітка із хвилястих круглих прутів, рапорт яких близький до вертикального ромба, але зі заокругленими боковими кутами та кілеподібним загостренням зверху й знизу' [15, с. 77]); *кровля седлом* ('двосхила крівля' [15, с. 113]); *припазовка седлом* ('щільне стикування дощок вузькими довгими сторонами з допомогою їх тесання на дві грані під тупим кутом (з одного боку – впадина, з іншого – виступ)' [15, с. 113]).

Використання лексеми *конек* (і похідних від неї *балка коньковая*, *коньковый гурт*) для номінації елементів крівлі будинку зародилося в часи існування Київської Русі. Пояснюється це тим, що необхідним компонентом даху житлового будинку була дерев'яна фігура голови коня, якій надавався сакральний зміст. «Верхній контур двосхилого фронтона дому представляв небосхил, по якому рухалося сонце... від сходу до заходу через священну точку полудня, яка позначалася *рушником* під *коньком*» [16, с. 250]. Рос. *рушник* – це вертикальна дошка на стику схилів даху під *коньком*. Майже завжди на кінці *рушника* була різьблена кругла розетка – символічне зображення сонця [10, с. 24]. «Поєднання колесовидного сонця з фігурою коня над крівлею підкреслювало динамізм побудови, по якій світило щоденно здійснювало свій шлях від одного нижнього кінця крівлі вгору до шпилья, до *конька* й далі вниз до іншого нижнього кінця крівлі» [16, с. 250].

Двокомпонентна номінація *арка подковообразная* мотивувалася подібністю форми арки до форми підкови. Мотивація номінації *копытчатая решетка* пояснюється тим, що рапорт решітки нагадує відбиток кінського копита. Номінація *арка подпружная* мотивувалася подібністю функції названого типу арки до функції поперуки (*подпруга* 'широкий ремінь, що його затягують попід черевом коня, закріплюючи сідло (чи сіделко)'), адже арка використовується саме для

підтримування. Двокомпонентні номінації *кровля седлом* та *припазовка седлом* мотивувалися подібністю форми позначуваних реалій до форми сідла, якщо на нього дивитися у фас (форма сідла в такому випадку утворює тупий кут, що нагадує схили даху).

Лексема *коник*, що позначає лавку, що мала форму скрині зі засувними дверцятами, за якою працювали чоловіки, імовірно, отримала свою назву тому, що дуже часто збоку лави була різьблена прикраса у формі кінської голови [11]. Номінація *коник* як елемент російської печі, можливо, мотивувалася тим, що візерунки, які вирізалися на цій масивній дошці, були схожими на вигини ший коней.

2. Геологічні та гірничі терміни: *воздушное седло* ('перегин пластів розмитої антикліналі, що теоретично встановлюється вище рівня денної поверхні' [4: 1, с. 130]); *седло* ('частина антикліналі, де пласти утворюють перегин і одне крило антикліналі переходить в інше' [4: 2, с. 240]; 'сідловина' [3, с. 1170]); *седловина* ('будь-яке пониження у гребені хребта або пасма гір' [4: 2, с. 240]; 'довгаста западина, западина між вершинами гірського хребта або височини' [3, с. 1170]); *седловидная жила* ('міжпластова жила, яка розміщена в склепінні антиклінальної складки' [4: 2, с. 240]); *замок седла бара* ('замок сідла бара, пристрій, що фіксує бар у робочому або транспортному положенні' [13, с. 212]); *седло бара* ('сідло бара (машини, що врубється в пласт корисної копалини під час підземної розробки)' [13, с. 244]); *седло клапана* ('сідло, призначене для підвищення довговічності зони контакту клапана з голівкою циліндра' [13, с. 244]); *седло антиклинали* ('місце перегину пластів, в якому їх поверхні, що примикають до перегину, утворюють між собою кут (параболічний, гіперболічний тощо)' [13, с. 244]); *хомут подвесной* ('хомут, що використовується для горизонтальної підвіски труб поливної або протипожежної систем' [13, с. 412]); *хомут шарнирный* ('хомут, що застосовується для утримання колони свердловальних труб у свердловині в повішеному стані' [13, с. 412]); *грива* ('довгаста височина, пасмо з пологими схилами, що поросло лісом', 'намулене прибережне пасмо, продовгувата мілина' [3, с. 228]).

Усі наведені терміни утворюються шляхом метафоризації. Номінація *воздушное седло* (а також *седло* або *седло антиклинали* як позначення частини антикліналі та *седловидная жила*, що знаходиться в самій антикліналі) мотивувалися тим, що форма цих реалій нагадує вигин перевернутого сідла (антикліналь – це складка гірських порід, що повернута випуклою поверхнею вгору). Схожа мотивація була у лексем *седло*, *седловина*, які позначають впадину гірського хребта, що нагадує вигин сідла. Двокомпонентна лексема *седло клапана* позначає впадину в місці контакту клапана з голівкою циліндра, а номінація *седло бара* використовується для позначення місця (своєрідний паз), де бар (робочий орган гірського комбайна у формі штанги, що робить вруби у гірських породах) кріпиться до врубової машини таким чином, що він може повертатися на 180°.

Лексема *грива* як позначення довгастого пасма, порослого лісом, мотивувалася подібністю формою до кінської гриви: вигин ший з гривною нагадує довгасте пасмо, а сама кінська грива – ліс. Мотивація номінації *грива* як позначення намуленого прибережного пасма, можливо, пояснюється тим, що волос із кінської гриви

завичай довгий та в'ється, як в'ється контур берега річки (особливо у випадку, якщо повороти ріки зумовлені намуленими ділянками).

Двокомпонентні номінації *хомут подвешной* та *хомут шарнирный* утворилися шляхом метафоризації: ці пристрої, що схожі на зігнуті у скоби стержні, нагадують хомут своєю формою (хомут – це частина кінської упряжі, яку надягають на шию коня) та функцією (скріплення, стягування).

3. Гриби: *коневадик* [14: 14, с. 249], *коновядик*, *коновяши* [14: 14, с. 262] ('новг. старий білий гриб'); *конек* ('арх. вид їстівного гриба' [5: 2, с. 157]; 'арх. вид гриба, *Russula telica* – сиріжка біла' [14: 14, с. 251]); *конский гриб* ('сіра поганка, *Agaricus cinereus*' [14: 14, с. 269]); *конюха* ('яросл. сиріжка' [14: 14, с. 277]); *конюхи* ('твер. гриби' [14: 14, с. 277]).

Мотивація номінацій *коневадик*, *коновядик* та *коновяши* є незрозумілою, проте В. А. Меркулова висловила два припущення стосовно цього [9, с. 181]: 1) назви є похідними від *конь* (*коневадик* – 'схожий на коня виглядом, бігом або тупотнею' [5: 2, с. 395]); 2) назви грибів походять від назви дерев'яного кухля з обручем – *конов*, *коновка* (можливо, тому, що ніжка гриба формою нагадує кухоль). Подібні труднощі виникають з визначенням мотивації лексеми *конюха*: в ярославських говорах ця номінація позначає сиріжку, проте в тверських говорах є слово *конюха*, що використовується для називання кухля або ковша, хоча в цих же говорах є й слово *конюхи* як збірна назва грибів. На користь думки про походження номінації від слова *конь* свідчить ще й те, що в архангельських говорах цей самий гриб називається *конек*. Номінація *конский гриб*, що називає сіру поганку та має іншу назву *мухомор толстый*, можливо, отримав свою назву завдяки своїм розмірам, бо рід *Amanita* об'єднує види грибів з великою центральною ніжкою [8: 2, с. 276] (адже корінь *кон*(')) часто передає ознаку «великий» – докладніше див. [6]).

4. Ентономіми: *кобылка* ('назви ряду комах з родини сарани, *Acrididae*' [3, с. 435]); *наездник* ('дрібна комаха, личинки якої паразитують у тілі інших комах або їх личинок' [3, с. 580]); *навозница конская* ('*Copromyza equina* Fallen' [12, с. 211]); *кровососка лошадиная* ('*Hippobosca equina* Linne' [12, с. 192]); *коник* ('трав'яний коник, *Chorthippus Fieber*' [12, с. 187]); *коник белополосый*, *коник стройный* ('трав'яний коник білосмугий, *Chorthippus albomarginatus*' [12, с. 187]); *коник стройный*, *коник стройный* ('трав'яний коник білосмугий, *Chorthippus albomarginatus* (De Geer)' [12, с. 187]); *коник бурый* ('трав'яний коник бурий, *Chorthippus arvicarius* (Linne)' [12, с. 187]); *коник изменчивый* ('трав'яний коник мінливий, *Chorthippus biguttulus* (Linne)' [12, с. 187]); *коник короткокрылый* ('трав'яний коник короткокрилий, *Chorthippus parallelus* Zetterstedt' [12, с. 187]); *коник красноногий* ('трав'яний коник червононогий, *Chorthippus pullus* (Philippi)' [12, с. 187]); *коник луговой* ('трав'яний коник лучний, *Chorthippus dorsatus* Zetterstedt' [12, с. 187]); *коник малый* ('трав'яний коник малий, *Chorthippus mollis* (Charpentier)' [12, с. 187]); *коник обыкновенный* ('трав'яний коник звичайний, *Chorthippus brunneus* Thunberg' [12, с. 187]); *коник северный*, *коник лесной* ('трав'яний коник північний, *Chorthippus montanus* (Charpentier)' [12, с. 187]); *коник темнокрылый* ('трав'яний коник темнокрилий, *Chorthippus scalaris* Fischer v. Waldheim' [12, с. 187]); *коник усатый* ('трав'яний коник вусатий, *Chorthippus macrocerus* Fischer v. Waldheim' [12, с. 187]); *кобылка* ('кобилка, *Gomphocerus*

Thunberg' [12, с. 185]); *кобылка сибирская* ('кобилка сибірська, Gomphocerus sibirica (Linne)' [12, с. 185]); *кобылка белополосая* ('трав'яний коник білосмугий, Chorthippus albomarginatus (De Geer)' [12, с. 185]); *кобылка бескрылая* ('Podisma pedestris (Linne)' [12, с. 185]). Номінація *коник* загалом може позначати будь-якого представника роду Chorthippus, який нараховує близько 190 комах.

Імовірно, номінація *коник* (та назви усіх інших видів, що належать до роду Chorthippus) мотивувалася тим, що комахи, які вона позначає, можуть високо та далеко стрибати (аналогія зі стрибками коня). Така ж мотивація, можливо, була у номінації *кобылка*, яка може позначати ряд комах із родини сарани Acrididae (уся родина налічує приблизно 10000 видів комах, проте на території колишнього СРСР були поширеними близько 400 з них). Номінація *наездник* мотивувалася тим, що личинки-паразити певної комахи сидять на спині інших комах, подібно до того, як вершник їде на спині свого коня. Мотивація двокомпонентних номінацій *навозница конская* та *кровососка лошадиная* пояснюється безпосереднім зв'язком з конем або продуктами його життєдіяльності: у першому випадку – муха харчується кінським послідом, у другому – кров'ю коня.

5. Птахи: *копытка* ('Syrrhaptes paradoxus (Illiger)' [12, с. 187]); *конёк* ('щеврик, пікавка, Anthus Bechstein' [12, с. 187]); *конек горный* ('щеврик гірський, Anthus spirioletta (Linne)' [12, с. 187]); *конек зеленый* ('щеврик зелений, Anthus hodgsoni Richmond' [12, с. 187]); *конек краснозобый* ('щеврик червоногрудий, Anthus cervinus (Pallas)' [12, с. 187]); *конек лесной* ('щеврик лісовий, Anthus trivialis (Linne)' [12, с. 187]); *конек луговой* ('щеврик лучний, Anthus pratensis (Linne)' [12, с. 187]); *конек сибирский* ('щеврик сибірський, Anthus gustavi Swinhoe' [12, с. 187]); *конек степной* ('щеврик степовий, Anthus richardi Vieillot' [12, с. 187]); *канарский конёк* ('Anthus berthelotii'); *длинноклювый конёк* ('Anthus similis'); *короткохвостый конёк* ('Anthus brachyurus'); *кафрский конёк* ('Anthus caffer'); *нильгирийский конёк* ('Anthus nilghiriensis'); *пятнистый конёк* ('Anthus hodgsoni') та ін.

Імовірно, що щеврики були названі *коньками* завдяки певній подібності своєї ходи до того, як стрибками біжить чи, дріботячи, пересувається кінь. «Ноги у більшості видів [родини Motacillidae] тонкі та довгі, ... добре пристосовані для пересування по землі, по якій птахи бігають, смішно дріботячи» [7: 6, с. 383]. Номінація *копытка* мотивувалася тим, що у птаха нема заднього пальця на нозі, а зовнішній палець зрісся із середнім в суцільне «копито» (широкі пальці з товстими подушечками, що зрослися до кігтьових фалангів), чим вона чітко вирізняється з-поміж інших птахів [7: 6, с. 267].

6. Риби: *морской конёк* ('дрібна морська риба сімейства лососевих із головою, схожою на кінську' [3, с. 448]); *лохматый конек* ('кошлатий коник, Phyllopteryx' [12, с. 187]); *конек-тряпичник* ('кошлатий коник, Phyllopteryx' [12, с. 200]); *лохматый конек австралийский* ('кошлатий коник австралійський, Phyllopteryx eques Gunther' [12, с. 187]); *конь* ('риба-кінь, род. риби-коня, Hemibarbus Bleeker' [12, с. 187]); *конь губарь* ('риба-кінь губань, Hemibarbus labeo (Pallas)' [12, с. 187]); *конь пестрый* ('риба-кінь строкатий, Hemibarbus maculatus Bleeker' [12, с. 187]); *черноморский морской конек* ('Hippocampus ramulosus' [7: 4, с. 355]); *японморский морской конек*

(‘*Hippocampus japonicus*’ [7: 4, с. 355]); *карликовий морської конек* (‘*Hippocampus zosterae*’).

Риби підродини морських коників (*Hippocampinae*) отримали свою назву завдяки подібності форми верхньої частини свого тіла до форми кінської голови. Така ж мотивація була у номінацій близькоспоріднених риб підродини *Phyllorhynchus*. Риби роду *кони* (*Hemibarbus*) «ззовні схожі на вусачів, проте ще більше нагадують пічкурів, що виростили до неймовірно великих розмірів» [7: 4, с. 355]. Можливо, саме великий розмір, яким риби вирізняються із собі подібних, був мотиваційною ознакою номінації.

Висновки. Розглянутий у статті російський матеріал дає змогу виділити 6 груп лексики (не враховуючи фітонімів) – архітектурні терміни, геологічні та гірничі терміни, гриби, ентономіми, птахи та риби, що разом налічують понад тисячу лексем, кожна з яких є похідною від певного елемента лексико-семантичного поля «КОНЬ».

Основним способом утворення вторинних значень є метафоризація. Ми виявили такі принципи метафоричної номінації: 1) за зовнішнім виглядом; 2) за розмірами; 3) за способом пересування; 4) зрідка – подібність за функцією. Основні ознаки метафоричних номінацій: 1) форма голови коня; 2) форма копита; 3) форма сідла; 4) форма хомута; 5) вигин у формі кінської голови; 6) великі розміри; 7) високі та далекі стрибки; 8) функція хомута; 9) спосіб пересування на спині; 10) дріботіння ногами.

Деякі номінації були утворені шляхом метонімізації, де основними ознаками були: 1) наявність зображення коня або кінської голови; 2) харчування кінським послідом; 3) харчування кінською кров’ю.

Найбільшу активність при утворенні вторинних номінацій у зазначених шести групах лексики мають корені *кон*(‘) – використаний 83 рази (не враховуючи 190 назв видів коників із роду *Chorthippus*), *седл*(‘) – 12 та *кобыл*(‘) – 8 разів. Решта одиниць базового поля «КОНЬ» в цих групах не використовується, проте виявляє дуже високу активність при номінації рослин.

Список літератури

1. Партина А. С. Архитектурные термины: Иллюстрированный словарь / А. С. Партина. – М.: Стройиздат, 1994. – 208 с.
2. Блинова О. И. Мотивология и ее аспекты / О. И. Блинова. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2007. – 394 с.
3. Большой толковый словарь русского языка / [сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов]. – СПб.: Норинт, 2000. – 1536 с.
4. Геологический словарь: в 2-х томах. – М.: Гос. научн.-тех. изд-во л-ры по геологии и охране недр, 1955. – Т. 1: А–Л. – 404 с. – Т. 2: М–Я. – 448 с.
5. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. / В. И. Даль. – М., 1955.
6. Євпак А. В. Російські лексеми «конь», «кобыла», «жеребец» та «лошадь» як база творення номінацій рослин: етнолінгвістичний аспект / А. В. Євпак // Наук. записки КДПУ. – Вип. 95 (1). – Серія: Філол. науки (мовозн.): У 2 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – С. 205-209.
7. Жизнь животных: энциклопедия: В 7 т. / [под. ред. В. Д. Ильичева, Т. С. Расса и др.] – [изд. 2-е]. – М.: Просвещение, 1969.
8. Жизнь растений: В 6-ти т. / [гл. ред. Ал. А. Федоров]. – Т. 2. Грибы / [под ред. М. В. Горленко]. – М.: Просвещение, 1982. – 543 с.

9. Меркулова В. А. Очерки по русской народной номенклатуре растений / В. А. Меркулова. – М.: Наука, 1967. – 260 с.
10. Половников А. Русь деревянная: Образы русского деревянного зодчества / А. Половников, Г. Островский. – М.: Дет. лит., 1981. – 199 с.
11. Русская изба: внутреннее пространство избы. – Режим доступа: <http://gus-izba.narod.ru/prostranstvo.htm>.
12. Маркевич О. П. Русско-украинско-латинский зоологический словарь / О. П. Маркевич, К. И. Татарко. – К.: Наук. думка, 1983. – 412 с.
13. Манец И. Г. Русско-украинский словарь по горному делу: В 2-х т. / И. Г. Манец, В. М. Кравченко / [под ред. Б. А. Грядущего]. – Донецк: Юго-Восток, 2006.
14. Словарь русских народных говоров / [отв. ред. Ф. П. Филин, Ф. П. Сороколетов]. – Вып. 1. – Л.: Наука, 1965.
15. Плужников В. И. Термины российского архитектурного наследия: словарь-гlossарий / В. И. Плужников. – М.: Искусство, 1995. – 160 с.
16. Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы / [авт.-сост. В. Андреева и др.]. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 556 с.

Євпак А. В. **Группы вторичных номинаций, мотивированных единицами лексико-семантического поля «КОНЬ» (на материале русского языка)** // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т. 24 (63). – № 4. Часть 2. – С.30-36.

В статье рассмотрены 6 групп вторичных номинаций (архитектурные термины, геологические и горные термины, грибы, энтонимы, птицы и рыбы), образованных от единиц лексико-семантического поля «КОНЬ». Найдены основные принципы и признаки метафоризации и метонимизации.

Ключевые слова: вторичная номинация, лексико-семантическое поле, дериват.

Євпак А. **Groups of secondary nominations, motivated by the elements of lexico-semantic field "КОНЬ" (on the material of Russian)** // Scientific Notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. Series «Filology. Social communications». – 2011. – V. 24 (63). – № 4. Part 2. – P.30-36.

This article deals with 6 thematic groups of the secondary nominations (architectural terms, geological and mining terms, mushrooms, entomononyms, birds and fish), created on the basis of the elements of the lexico-semantic field «КОНЬ». There are found main principles and signs of metaphORIZATION and metonymization.

Key words: secondary nomination, lexico-semantic field, derivative.

Поступила до редакції 17.09.2011 р.